

**1918 թ. ԲԱՔՎԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒ
(ԳՅԶ-ի արտաքին գործերի միևնույնությամբ բազմաթիվ
արխիվի փաստաթղթեր)**

1918 թ. սեպտեմբերին թուրքական զորքերի՝ Բաքուն գրավելուց հետո սկսվեց անգն հայերի ջարդը, սրի հետևանքով, շեղոր աղանառներին վկայությամբ, զոհվեց մոտ 30 հազար հայ։ Զարդերը իրականացվեցին թուրք սպանների ղեկավարությամբ՝ թուրքական բանակի, թաթար (ադրբեջանցի) ավազակախմբերի կողմից և շարունակվեցին մի քանի օր։ Համաշխարհային հասարակայնությանը ջարդի փաստը լայնորեն հայտնի դարձավ հայկական և ռուսական աղբյուրներից։ Դրանց հետ մեկտեղ պատմական արժեք են ներկայացնում նաև առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվող գերմանական և ավստրիական փաստաթղթերը։ Դրանք վկայում են թուրքական բանակի ղեկավարության կողմից ջարդերի պլանավորված բնույթի մասին և հերթական ապացույցներն են այն բանի, որ 1915 թ. սկսված երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքականությունը իրականացվում էր նաև 1918 թ. Արևելյան Հայաստանում (Նախիջևան, Ղարաբաղ) և Բաքվում՝ մուսավաթական ղեկավար կազմակերպությունների հետ։

1918 թ. գերմանա-թուրքական հարաբերությունների սրումը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում ստեղծված միջազգային իրավիճակը որոշիչ գործոն դարձան, որի հետևանքով կալվերական Գերմանիան շերտեղանում թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումը և փորձում էր այդ կանխել քաղաքական-գիմանագիտական միջոցներով։ Օսմանյան բանակում գտնվող գերմանացի սպանների փաստաթղթերից պարզվում է, որ Բաքուն թուրքների գրավման օրը, արդեն «փակ էր այցելության համար», անգամ՝ գերմանական սպանների համար, որպեսզի շտաբն քաղաք և հայկական ջարդերի աղանառներ չլինեն։ Նշենք, որ մի շարք գերմանացի սպաններ Բաքվում ապրած սարսափներից հետո թողեցին թուրքական բանակը։

Հրապարակվող փաստաթղթերը գտնվում են ԳՅԶ-ի արտաքին գործերի միևնույնության քաղաքական արխիվում և հիմնականում բնագործ են։ Փաստաթղթերը ներկայացվում են մասնակի կրճատումներով՝ հաշվի առնելով դրանց ծավալը, այս կամ այն փաստի կրկնությունը։ Կամ այն ինֆորմացիան, որը դուրս է գալիս թեմայի շրջանակներից (օրինակ, տնտեսության նկարագրությունը, ռազմական վիճակը և այլն)։

Ա. Լ. ՄԱՆՈՒԶՄԱՆ

№ 1

Չեզոք երկրների ճյուղապետներին բողոքի նուրի փաշային

Բեռլին, 18. 09. 1918 թ.

Նորին գերազանցություն
Ֆերիկ Նուրի փաշային
Կովկասյան մահմեդական բանակի հրամանատարին

Բաքու

¹ См.: Е. К. Саркисян, Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962; А. Закарян. Русский писатель С. Рафалович о сентябрьских событиях в Баку 1918 г. (Вестник общественных наук АН АрмССР, 1988, № 2); его же. Сергей Рафалович об Армени и армянах (там же, 1990, № 2); Werner Zutterer, Kaukasien 1918—1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer. Droste Verlag, Düsseldorf, 1978.

Մենք՝ ներքո առարարյալներս, շեղոք տերութիւնների ներկայացուցիչներս մեր պարտքն ենք համարում զուտ մարդասիրական պատճառներով Ձերդ գերազանցությանը, որպէս թուրքական զորամասերի Գլխավոր հրամանատարի, վճռական բողոք հայտնել սիստեմատիկ զազանութիւնների և կողոպուտների դեմ, որոնք կատարվել են Բաքու քաղաքի գրավումից հետո։ Առանց ռազմական նկատառումները քննութեան ենթարկելու, կարծում ենք, որ կատարվածի գլխավոր մեղքը պետք է փնտրել նրանում,

1) որ կանոնավոր զորքը մեծ ուշացումով է մտել քաղաք, մասամբ կայացած գրավումից 48 ժամ անց, ուշացումով է կազմակերպվել նաև պարեկային անհրաժեշտ ծառայութիւնը։

2) Որ զորքերը, որոնց կարգադրված էր պաշտպանել բնակչությանը, ըստ երևույթին բավականաչափ հստակ հրահանգներ չէին ստացել բոլոր ազգութիւններին հավասարաչափ պաշտպանելու մասին, մի բան, որը, ինչպէս թերևս հայտնի է նաև Ձերդ գերազանցությանը, հատկապէս այս դեպքում ծայրահեղորեն անհրաժեշտ պիտի լիներ։

Այս իրադարձութիւնները հատկապէս անախորժ ազգեցութիւն ունեցան մեզ վրա, քանի որ սեպտեմբերի 15-ին պ. գեներալ Մուրզին փաշան դանիական և իրանական չլուպատոսներին Ձերդ գերազանցության անունից հանդիսավոր խոստում էր տվել՝ «պաշտպանելու քաղաքի բնակիչների կյանքն ու կալքը», ընդ որում, որևէ բացառութեան մասին խոսք չի եղել։

Սույն բողոքի նպատակն է հիշեցնել Ձերդ գերազանցությանը Ձեր տված գրավոր խոստումը և պահանջել գոնե հիմա ձեռք առնել ամենաազդու միջոցներ՝ օրինականութիւնը վերականգնելու և, անկախ ազգութիւնից, բոլոր բնակիչների կյանքն ու սեփականութիւնը ապահովելու համար։

Այսուհանդերձ, մենք մեզ թույլ ենք տալիս Ձերդ գերազանցության ուշադրութիւնը հրավիրել այն բանի վրա, որ, հաշվի առնելով մեր հայրենակիցների, նաև Բաքվի հետ կապված միջազգային նշանակութեան տնտեսական շահերը, մենք մեզ պարտավորված ենք զգում պատահածի, ինչպէս նաև քաղաքի ներկայիս հեղհեղուկ վիճակի մասին զեկուցելու մեր կառավարութիւններին։

Մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում քաղաքը կողոպտելու ժամանակ մեր հայրենակիցների կրած վնասի ու անարդարութեան համար հատուցում և բավարարում պահանջելու։

№ 2

Յսմանցան կայսրութեան գլխավոր շտաբի մայոր Մայոր Կովկասում
գնմանական կայսերական պառլիամենտական ղեկավար
գեներալ ֆոն Կրեպին

Քիֆիս

Գերմանական պառլիամենտին
(20. 09. 1918 թ.)

Հաշվի առնելով թուրքական զորամասերի անհուսալիութիւնը, որոնց կողմից հետո նորից բո՛ւ մեջ պետք է հավաքել, հենց իր՝ Նուրի փաշայի խոստովանութեամբ, հնարավոր չէր թուրքական զորամասերն օգտագործել ոստիկանական նպատակով։ Բազմաթիւ հայեր, այդ թվում՝ նաև կանայք ու երեխաներ, գերազանցապէս զինվորական ծառայութեան համար պիտանի գերիներ, ոչնչացվել են։ Մի քանի հազարի մասին առայժմ չկան ճշգրիտ տվյալներ։ Արժանահավատ տեղացիները պնդում են, որ նրանց թիվը շատ ավելի մեծ է, քան մարտին սպանված հայերին։ Գերմանացիները, որոնց կարելի է հավատալ, իրարից անկախ նշում էին 10.000 թիվը։ Թուրքերը

պնդում են, որ ավազակախմբերում ոչ միայն թաթարներ են, այլև մեծ մասամբ պարսիկներ։ Սեպտեմբերի 14-ի և 15-ի մարտերին հաջորդեցին գաղանություններ նաև թուրք զինվորների կողմից։ Սպանել են նաև երկու գերմանացի նորարենականների (սրանք կայսրության հպատակներ չէին) և մի քանի գերմանացի նորարենականների կանանց (կայսրության հպատակներ չէին) բռնաբարել։ Նույնպիսի բռնություններ են տեղի ունեցել ավստրիացիների (միապետության հպատակներ) և ռուսների նկատմամբ։ Գերմանացի նորարենականների սպանության մասին դանիական հյուպատոսն արձանագրություն է կազմել... Տեղի դանիական, շվեդական, հոլանդական և պարսկական հյուպատոսների կողմից դառնություններ ընդունված այն հանգամանքը, որ թուրքական զորամասերին թույլ էր տրվել գրավել Բաքուն, քաղաքական առեղծվածի տպավորություն է թողել։ Չեզոք հյուպատոսները համատեղ նույնպես են տվել Նուրի փաշային՝ գաղանությունների պատճառով Ռազմական նախատարին հետ, բանակցությունների ժամանակ, որը համաձայն չէ Բաքվի անջատմանը Ռուսաստանից, թուրքական ներկայացուցիչը հայտարարել է, թե թուրքերը գրոհել են Բաքվի վրա միայն այն պատճառով, որ անգլիացիներն էին այնտեղ, և Բաքուն գրավել են միայն այն պատճառով, որ անգլիացիների նահանջից հետո քաղաքում տեղի չկար։ Բաքուն այժմ արդեն բացահայտորեն (ոչ պաշտոնապես) անվանում են Ազերբայջանի մայրաքաղաք։

Մայր

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus, Bd. 26, պատճեն:

№ 3

Մայր Մայրի գեկուցագիրը ֆոն Կրեպին

Բաքու, 21. 09. 1918 թ.

....2) Թվում է, թե շարդերի վերաբերյալ թվերը (տե՛ս ամսի 20-ի գեկուցագիրս) ավելի շուտ պետք է մեծացվեն։ Դանիական հյուպատոսն այսօր ինձ ասաց, որ իր կարծիքով այդ թիվը հասնում է 30.000-ի։ Ինչպես երևում է, թուրքերն ու հատկապես ադրբեջանցիները զգում են, որ ամբողջ աշխարհի առաջ այլանդակ խարան են կրելու։ Նրանք նյարդայնացած են. արևելցիների համար գա շատ բան է նշանակում։ Հակառակն ապացուցելու համար այժմ նրանք փորձում են հավաքել նյութեր։

ա) հնարավոր բոլոր, հատկապես չեզոք ազգերի վկաների, ցուցմունքները, որոնց համաձայն, անհրաժեշտ միջոցները ձեռք են առնվել անմիջապես և ժամանակին։

բ) Հերքելու առանձին դեպքերը։

գ) Հաստատելու, որ մասնակիցները կանոնավոր բանակի զինվորներ չեն եղել, և որ ավելի քիչ թաթարներ են եղել, քան պարսիկներ (այս վերջին կետի վրա է հրավիրվել իրանական (հյուպատոսի ուղադրությունը)։

դ) Այս տարվա մարտին հայերի ձեռքով կատարված շարդերի նկարագրությունների մասին։

Համընդհանուր է այն կարծիքը, որ տեղի է ունեցել հայերի պարբերաբար ոչնչացում, այսինքն, քաղաքի գրավումից առնվազն 24 ժամ անց զորքին տրվել է լիակատար ազատություն (տե՛ս հյուպատոսների բողոքը)։ Ես կարծում եմ միայն, որ հնարավոր չի եղել ազատվել այն դեպք, որին կանչել էին, և որ ճակատամարտի հաջորդ օրը զորքը պիտանի չի եղել ոստիկանական նպատակներով օգտագործելու համար, այլ պարզապես ցրվել է։ Մեղավոր է ոչ այնքան առկա չար կամքը, որքան թուրքական ռասայի թաքուն բարոյական թերաբեկությունը։

16/9-ին ամենատարբեր ու բազմաթիվ ականատեսների առաջ, երբ պատմում էին գերմանացիների կյանքին ու սեփականությանը սպառնացող վտանգի մի դեպքին հաջորդող մյուս դեպքի մասին, փոխգնդապետ Պարա-

կենը՝ գիտակցաբար ընդգծելով իր թուրքական սպա լինելը, ամենախիստ ձևում ապտօիչ միջոցներ պահանջեց: Նուրին խնդրել է Հալիլից, որ Պարա-
ենն հեռանա թուրքական ժառանգությունից: Հալիլը, զեկուցել է Կ. Պոլիս:
Նուրին ցանկությունը համապատասխան: Ամսի 17-ի կիսօրին եղավ հայ-
տարարություն...

3) Բողոքը կցված է: Ես լավագույն բարեկամական հարաբերություննե-
րի մեջ եմ այդ պարոնների հետ, որոնք ամենաբարենպաստ տպավորու-
թյունն են թողնում: Բողոքի վերջին նախադասությունը, որն իմ կողմից էր
առաջարկված, պետք է հասկանալի դարձնի այն շեզոք կարծիքը, թե թուր-
քերը զրկվում են Բաքվում հովանավորի դեր խաղալու իրավունքից: Հյուպա-
տոսները անդադար գործել են մեր ռազմագերիների համար նարգենում...
Նրանք արժանի են բարձր պարգևների: Դանիական հյուպատոսը՝ էրիկ Բի-
ռինգը, արտակարգ աշխատասեր և հատուկ ընդունակությունների տեր մարդ
է: Հյուպատոսներին դեռ այսօր էլ ամեն կողմից հեղեղում են արդարացի
բողոքներով և հարցերով: Փաղաքում թեև իրավիճակը խաղաղվել է, սա-
կայն, ինչպես երևում է, գյուղերում, հորատանցքերի շրջակայքում, ահա-
բեկումը շարունակվում է շանտաժի և բռնաբարությունների ձևով: Սուրա-
խանիում 18 ռուսահպատակ գերմանացի աղջիկների բռնաբարությունների
մասին իմ հաղորդման կապակցությամբ ես այսօր ասացի Նազըմ բեյին, որ
միայն այն ժամանակ կկարողանամ հավատալ թուրքական արդարությանը,
եթե Շեյխ Բալաևը՝ թաթարական մի ավազակապետ, վերջին օրերս քրիս-
տոնյա կանանցից կազմված մի հարեմի տեր և կարելի է ասել, Սուրախա-
նիի մեծը, մինչև ամսի 22-ի երեկոն «Մետրոպոլ» հյուրանոցի առաջ հան-
գիսավոր կախաղան բարձրացվի...

Մայն

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus, Bd. 27, A 43318, Բնագիր:

№ 4

Լեյտենանտ Վ. Ութերմարեկի զեկուցագիրը Բաքու կառարած ուղևորության
մասին

Քիֆլիս, 21. 09. 1918 թ.

Ծգերական գունդ № 15

Գնդացրային վաշտ

Լանդվեռի (պահեստի) լեյտենանտ Վիլհելմ Ութերմարեկ

Կովկասում Կայզեր(ական) Գերմանիայի պատվիրակություն

Զեկուցագիր

Որպես սուրհանդակ Բաքու կատարած ուղևորության մասին

[16. 09. 1918 թ.]

...Ճանապարհը քաղաքի միջով (ես գտնվում էի փոխգնդապետ Պարա-
կենի, մայորներ Հարթմանի և Մայոի հետ մի մեքենայում) տանում էր դե-
պի քաղաքի արևմտյան բարձունքները, որտեղ տեղի էր ունեցել ճակատա-
մարտը և որտեղ թուրքական զորամասերը շարվել էին շքերթի... Զորատեսի-
գնալիս այն տպավորությունն էի ստացել, որ քաղաքը լրիվ կողոպտված է:
Այն փողոցներում, որոնցով անցնում էի, երևում էին դրա հետքերը: Խանութ-
ների ցուցափեղկերն ու դռները շարդած էին: Փողոցների անկյուններում
թուրքական զինվորների հսկողության տակ գտնվում էին մահճակալների,
կահույքի և այլ առարկաների կույտեր, որոնք ըստ երևույթին խլել էին
կողոպտիչներից: Բարձունքի վրա գտնվող զորանոցից ոչ հեռու, մեր կող-
քով պատգարակի վրա մի 6—8 տարեկան տղայի դիակ էին տանում, որի
գոտկատեղից բարձր, մերկ մարմնի վրա, կրծքի ձախ կողմում ծակելուց
առաջացած մեծ վերքեր կային: Քիչ անց, մոտ 100—200 մ փողոցն էի վեր-
պատշգամբից լսվեցին կանանց օգնության կանչեր: Փոխգնդապետ Պարա-

կենը կարգադրեց կանգնել և մայրը Մայուն ու ես վազեցինք դեպի այդ տունը. պարզվեց, որ մի աղբբեջանցի մահմեդական. կողոպուտի փորձ էր անում և սպառնում էր կանանց: Մեր հայտնվելը խանգարեց նրան:

Շքերթից մի այլ ճանապարհով վերադառնալիս, տեսանք կողոպուտի ճիշտ նման տեսարան: «Մետրոպոլ» հյուրանոցում բնակարան էր պատրաստված: Մեր ժամանումից քիչ անց արդեն հայտնվեցին առաջին բնակիչները, գործարանների տնօրեններ, դանիական հյուպատոսը և ուրիշներ, որոնք խնդրում էին պաշտպանել իրենց կյանքը, ինչպես նաև գործարանները, քանի որ երեք այրվող նավթամբարների պատճառով վտանգ էր սպառնում նաև մյուս մասերին: Գերմանացիներից պաշտպանություն էին խնդրում պ. Մաքսիմիլիան Դասելը և կապիտան Շնայդերը:

Մոտավորապես երեկոյան ժամը 5-ին փոխգնդապետ Պարակենը, մայրերն էր Հարթմանն ու Մայուր զբոսանքի դուրս եկան դեպի ծովափնյա զբոսայգին: Ծանապարհին գտանք մի 4-ամյա երեխայի դիակ, որին, իմ կարծիքով, խոշտանգել էին: Մոտավորապես նույն ճանապարհով հետ դարձանք՝ «Մետրոպոլ» հյուրանոցի կողքով՝ արևմտյան ուղղությամբ: Փողոցի անկյունում հայտնված տղամարդը փոխգնդապետ Պարակենին գերմաներենով խնդրեց օգնության հասնել մի տեղացի գերմանացու: Ծանապարհին հանդիպեցինք վեց տղամարդուց բաղկացած խմբի: Նրանցից չորսը հայ ծերունիներ էին՝ ձեռքները շղթայված: Նրանց պետք է գնդակահարեր հրացանով՝ զինված մի աղբբեջանցի...

Սկզբում գնացինք դեպի զբոսայգի, որտեղ պ. փոխգնդապետ Պարակենն ու ես մոտավորապես առավոտյան ժամը 11-ին մի կինոթատրոնի նկուղի մուտքի մոտ իրար վրա գցած վեց դիակ էինք հայտնաբերել, այդ թվում՝ երկուական կին, երեխա և տղամարդ: Կանանցից մեկը մերկ էր և կրծքին ու բազուկներին թունգ կապտած նշաններ ուներ, որոնք կարող էին առաջացած լինել հրացանի խզակովի հարվածներից: Գնացինք դեպի պ. Դասելի բնակարանը: Փողոցի մյուս կողմում, Դասելի բնակարանի դիմաց, մեզնից օգնություն խնդրեցին. թուրքական զինվորները աղբբեջանցի մահմեդականի առաջնորդությամբ այդ տան այնքան էլ ոչ հարուստ բնակիչներից քնդհանուր առմամբ 10.500 ռուբլի էին գողացել, այդ թվում 2.000 ռուբլի մի տարեց շվեդական հպատակից, որը հիվանդ պառկած էր: Շվեդացին կատարվածի մասին գերմաներենով մանրամասն պատմեց թուրքական գլխավոր շտաբի սպային: Դրանից քիչ անց մեզ կանչեցին նույն փողոցի № 4 տունը, որտեղ թուրքական զինվորները թալանով էին զբաղված: Հինգ հեծնազորային զինվորներ էին. ձիերին թողել էին բակում....

Երեկոյան ժամը 6⁴⁰-ին պ. մայրը Հարթմանը մեքենայով եկավ ինձ կայարան տանելու: Այս ուղևորության ժամանակ ևս ամենուրեք այն տպավորությունը ստացա, որ քաղաքը սաստիկ կողոպուտի էր մատնվել, այդ էին ապացուցում նաև խանութների շարժված դռներն ու ցուցափեղկերը... Մեկնելուց քիչ առաջ հյուրանոցում հեռախոսի մոտ կանչեցին մի գերմանական սպայի. ես տվեցի անունս և լսեցի շվեդական հյուպատոսարանի քարտուղարի հաղորդումը: Նա օգնություն էր խնդրում, որովհետև հյուպատոսարանը կողոպուտում էին: Ես այդ մասին հաղորդեցի պ. մայրը Մայուն:

Ութերմարկ

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus. Bd. 27, A 43318, պատճեն:

№ 5

Պաճենստի լեյտենանտ վ. Լեեստի հարցախոնարհում առձանագրությունից

Քիշլիս, 25. 09. 1918 թ.

Ջորջի շտաբի դատարան
ներկա են

Պահեստի լեյտենանտ Շտայնը՝ որպես իրավաբան-սպա
հֆրեյտոր վայցելը՝ որպես դատարանի գրագիր:

Դատակոչով ներկայանում է պ. լեյտենանտ Լեբրսը, ականանետային
վաշտ № 176: Բացատրվեց, որ նրանից կարող են երդում պահանջել իր
ցուցմունքի համար: Նա տվեց հետևյալ ցուցմունքը արձանագրման համար.
Անձի վերաբերյալ. Անունս Վալդեմար Լեբրս է, ծնվ. 1893 թ. մարտի
8-ին, կրոնը՝ ավետարանական: Պահեստի լեյտենանտ և ականանետային
№ 176 վաշտի հրամանատար:

Գործի վերաբերյալ. Սեպտեմբերի 16-ի երեկոյան ժամը 12-ին Նուրի
փաշային ուղղված պ. գեներալ Ֆոն Կրեսի նամակով որպես սուրհանդակ
մեկնեցի Ելիզավետպոլ: Ունեի միայն թուրքերեն լեզվով վկայական մինչև
Ելիզավետպոլ՝ նամակն անձամբ Նուրի փաշային հանձնելու հանձնարարու-
թյամբ...

Երբ մասի 18-ի առավոտյան լուր եկավ, որ Նուրի փաշան մնում է
Բաքվում, փորձեցի Չեֆիկ ռեյից Բաքու գնալու թույլտվություն ստանալ:
Չեֆիկ բելը հրաման ունեւր ոչ մի զինվորական (կամ քաղաքացիական) ան-
ձի Բաքու չթողնել...

Տպավորությունս այն էր, որ թուրքական ստորին իշխանությունները
ուզում էին ուշացնել ինձ, որպեսզի չթողնեին, որ գերմանացի որևէ սպա
այս օրերին Բաքու մտնի: Ինձ հայտնի չէ, թե դա վերադաս իշխանություն-
ների ցուցումով էր արվում, թե ոչ:

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus, Bd. 27, A 48812, բնագիր:

№ 6

Բարոն ֆոն դեր Գուլց ֆոն Կրեսին

Բաքու, 24. 09. 1918 թ.

Գերմանական պատվիրակություն

Քիֆլիս

1. Դրությունը Բաքվում

...Սկսվում է հայերի պարբերաբար հետապնդում. հայ մտավորական-
ներից ում գտնում, ձերբակալում են: Երեկ տարան շղթայակապ քսան այդ-
պիսի մարդկանց: Սալանի գորանոցներում կան բանտարկյալների և գերի-
ների մի մեծ կայան, մեկ կամ մի քանի պատժաճամբար: Ըստ օգնություն
փնտրող հայերի և հրեաների տվյալների, ճամբարներից մեկի պետը մի
գերմանական սպա է, շեկ բեղերով, այսինքն, գերմանացու արտաքինով
թուրք: Հուլանդական արտահաստիքային հյուպատոս վան դեր Փֆլագը այս
խալտառակ ճամբարի վրա հրավիրեց նազըմ բելի ուշադրությունը: Ձերբա-
կալված հայ մտավորականների նկատմամբ, հավանաբար դատավարության
անվան տակ, միջոցներ են ձեռք առնվելու (հայկական մարտյան ջարդերի
քննությունը): Կալանավորված արական բնակչությունը (այդ թվում՝ ինժե-
ներներ, տեխնիկներ, բանվորներ) շուտով կուղարկվի հարկադիր աշխա-
տանքների (երկաթուղու շինարարություն Լենքորանից Նախիջևան, երկաթ-
գծի պաստառի մեծ մասը ռուսների կողմից արդեն պատրաստված է): Չորս
արտահաստիքային հյուպատոսները, որոնց շեզոք խիղճն ու անձնական
շահերը չեն կարող համակերպվել թուրքերի կամայականությանը, մտա-
ծում են այսօր բողոք ներկայացնել, որ բոլոր հայ մտավորականների հեռա-
ցումով տնտեսական կյանքին անհաղթահարելի հարված է հասցվում...

Բարոն ֆոն դեր Գուլց

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus, Bd.

№ 7

Փոխգեղապետ Պարակներ գեներալ ֆոն Ջեմբոյե Բաքվի դեպի մասին:

Բիֆլիս, 26.09. 1918 թ.

Թուրքական բանակի խումբ «Արևելք»

Գլխավոր շտաբի պետ

փոխգեղապետ Պարակներ

Նորին գերազանցություն

Գեներալ-լեյտենանտ ֆոն Ջեմբոյե,

Դեպքերը Բաքվում (քաղաքի) գրավումից հետո 1918-ի
սեպտեմբեր 16-ին և 17-ին

...Քաղաքի միջով ռազմադաշտ գնալիս տարօրինակ տեսարանի հանդիպեցինք: Փողոցներում գրեթե մարդ չկար: Խանութներն ու տները գրեթե առանց բացառության թալանված էին: Տարբեր տեղերում դիզված էին գողոնի կույտեր, որոնք ըստ երևույթին թալանել էին թաթարական կողոպտիչները: Մասամբ դրանց հսկում էին թուրքական զինվորները: Ինքնապատակ բռնագրավումը, սակայն, ցանկալի արդյունք չունեցավ, քանի որ զինվորներն ու թաթարներն անարգել քրքրում էին կույտերը և տանում, ինչ որ ուզում էին: Այդ ուղեւորության ժամանակ երեւցին ծանր հանցագործությունների ակնհայտ հետքեր: Ծանապարհին ընկած էին երկու սպանված երեխա, անմիջապես մեր կողքին, մի նրբանցքում կրակոց հնչեց, մի պատուհանից կանայք ծայրահեղ հուսահատությամբ օգնության էին կանչում: Մեր մեքենաները կանգնեցնելով, շտապ մտանք շենքը, բայց շարագործները փախել էին հետնամուտքից: Այն ժամանակ արդեն իշխում էր այն համընդհանուր համոզմունքը, որ քաղաքում չկա կարգ ու կանոն և որ քրիստոնյա բնակչությունը թալանվել, բռնաբարվել ու սպանվել է: Շարունակեցինք մեր ճանապարհը դեպի ռազմադաշտ, որտեղ կայացավ վեց հետեակալին գնդերի և այլ զորատեսակների շքերթ....

1) Օգոստոսի 23-ին Մյուրզեի փաշան ինձ ասաց Գյուլստեկում, որ թաթարները բացահայտ հայտարարում են, որ խոշտանգելու են հայերին, հենց որ թուրքերը Բաքուն վերցնեն: Ես այս հայտարարության մասին հաղորդել եմ Նուրի փաշային և ժամանակին մի քանի անգամ խնդրել նրան նախապես միջոցներ ձեռք առնել:

2) Ինչպես Մյուրզեի, այնպես էլ Նուրի փաշային ես նկարագրել եմ, թե Բեդեկերի և Բաքվի քաղաքային պլանի հիման վրա ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռք առնվեն մեծ քաղաքը գրավելիս՝ նախ, սեփական անվտանգության, ապա՝ ուրիշների կյանքի և ունեցվածքի պաշտպանության համար: Ես առաջարկել եմ պատրաստել և բազմացնել քաղաքի պլանը և գնդերին ճշգրիտ ծանոթացնել իրենց խնդիրներին: Այս ամենից ոչինչ չի արվել:

3) Թաթարների մեծ մասն ապրում է Բաքվում, չկա երկարության բարձր պարիսպով շրջապատված թաղամասում: Մուտքերն զբաղեցնելուց ավելի հեշտ բան լինել չէր կարող: Դրանով մարդասպանների ամբոխի մի մեծ մաս զրկված կլինեիր վայրագություններ անելու հնարավորությունից: Այդ միջոցառումը մինչև վերջ չի էլ իրագործվել:

4) Հավանաբար հենց սկզբից Գեներալը կամ Կ. Պոլսում պլակատներ են պատրաստվել, որոնք ռազմական գրություն էին հայտարարում և մահվան սպառնալիք՝ կողոպուտների համար: Երբ շարդերը առանց նվազելու շարունակվեցին նաև երրորդ օրը, վերջապես այդ միջոցառմանը դիմելու վճիռ կայացվեց:

5) Երբ մենք հավաքված էինք «Մետրոպոլ» հյուրանոցի սրահում, ամեն կողմից մեզ հեղեղեցին օգնության կանչերով (հեռախոսով և տեղում՝ անձամբ): Հայտնվեցին չեզոք հյուպատոսները, դանիականի գլխավորությամբ և դառը խոսքերով բողոքեցին թուրքերի անգործությունից, որը շարունակ-

վող կոտորածի և կողոպուտի միակ պատճառն էր: Դանիական հյուպատոսը ցույց տվեց նազըմ բեյին և հարցրեց ինձ, թե ո՞վ է այդ պարոնը: Երբ ես նրան ասացի, որ Նուրիի գլխավոր շտաբի պետն է, այդ, անշուշտ, անբասիր վկան ասաց. «Սա վտանգավոր մարդ է: Նա չի ուզում գործել և միշտ մեզ դեմ է»: Բնականաբար, բոլոր գերմանացիներն ու գերմանացիների հովանավորության տակ գտնվող անձինք դիմեցին ինձ, բայց հյուպատոսներն ու այլ անձինք ևս խնդրեցին ինձ, որպես գերմանացու, միջամտել և օգնել: Ես այդ մասին տեղեկացրի Նուրի փաշային: Ամենից առաջ, քանի որ չկար ոչ մի գերմանացի պաշտոնական ներկայացուցիչ, ես խնդրեցի պաշտպանել գերմանացիների կյանքն ու ունեցվածքը: Խնդրեցի, որ գերմանացիների բնակարանների առաջ անմիջապես պահակներ կանգնեցվեն:

8) ...Ձեմ կարող չհիշատակել բազմիցս բացահայտորեն արտահայտված կարծիքը, որ թուրքական ղեկավարությունն ուզում էր թաթարներին հայերից վրեժ առնելու առիթ տալ: Այն, որ Նուրին հսկառակն է պնդում, դա ոչինչ չի ապացուցում: Ես այնքան հաճախ եմ տեսել, թե ինչպես են թուրքական սպաներն առանց աչքը թարթելու ստում, որ խոսքերին չեմ վստահում:

Երեկոյան ժամը 5-ի և 6-ի միջև «Մետրոպոլ» հյուրանոցի սրահ եկավ շատ հուզված դանիական հյուպատոսը և հաղորդեց ինձ, որ գերմանացիների տները նորից թալանվում են, իսկ բնակիչներին սպառնում են զենքով: Ես մոտեցա Նուրի փաշային և բարձրաձայն ասացի նրան մոտավորապես հետևյալը. «Ձերդ գերազանցություն, խնդրում եմ Ձեզ վերջապես ազդու միջոցներ ձեռք առնել գերմանացիներին պաշտպանելու համար: Հակառակ դեպքում ստիպված կլինեմ հաղորդել գերմանական դեսպանությանը Կ. Պոլսում, թե որքան քիչ եք Դուք պաշտպանում գերմանացիների կյանքն ու ունեցվածքը: Նուրին մի քիչ զարմացած պատասխանեց, որ ամեն ինչ արել է: Ես պատասխանեցի, որ դա այդպես չէ, և որ շքերթ են անցկացրել այն ժամանակ, երբ սպանություն ու կողոպուտ է տեղի ունենում...»

Հաջորդ առավոտ, սեպտեմբերի 17-ին, կողոպուտը շարունակվեց: Այն ժամ մեր հյուրանոցի առաջ մի կողոպտիչ կախաղան բարձրացվեց: Թուրքերը պատմեցին մեզ, որ կողոպտիչներին ահաբեկելու համար նաև ուրիշ մահապատիժներ են կայացվում: Երբ ես սեպտեմբերի 17-ի երեկոյան թողեցի Բաքուն, կայարանի մոտակայքում դեռևս աշխուժորեն կրակում էին: Կարգ ու կանոնը քաղաքում դեռ հաստատված չէր:

Գազանությունները մեծ մասամբ կատարվում էին տների ներսում: Այդ պատճառով փողոցներում համեմատաբար քիչ ղեկավար կային: Դրանք գերազանցապես անկյուններում էին դարսված, այնպես որ հաճախ միայն հոտից կարելի էր իմանալ: Մի տեղում ես իրար վրա դարսած 7 դիակ տեսա՝ այդ թվում մի քանի երեխա...

Գրեթե բոլոր դիակները ծածկված էին կապտուկներով, որոնք առաջացել էին հրացանների խզակների հարվածներից և խողխողումներից: Նկուղներից դիահոտ էր փչում: Պետք է շեշտեմ, որ ես միայն քիչ ժամանակ ունեի կոտորածի հետքերով զնալու համար, որովհետև ամեն կողմից օգնության կանչեր էին լսվում: Սակայն իմ այս կարճ ճանապարհին շարքերի հետևյալ ակնհայտ ապացույցներին հանդիպեցի: Փողոցներով անցնելիս այն տպավորություն էի ստանում, որ տների ամբողջ շարքեր են կողոպտված՝ նկուղից մինչև ձեղնահարկ: Երբ ամսի 17-ի երեկոյան Թեֆիկ բեյը քաղաքում շրջելուց հետո վերադարձավ, առանց հարցիս սպասելու ինձ ասաց. «Դուք իրավացի եք, քաղաքում սարսափելի բաներ են տեղի ունեցել: Դա հնարավոր չէ ժխտել: Այլ վկանների ներկայությամբ մի գերմանացի պատմեց ինձ, որ Նուրի փաշայի համհարզի հետ մի տուն է մտել, որտեղ (առանց սեռի կամ տարիքի խտրության) սպանված, ընկած էին տասներեք վրացի: Երբ նա ուշադրություն է հրավիրել այն բանի վրա, որ վրացիներ են, այսինքն, գերմանացիների հովանավորության տակ գտնվող անձինք, Նուրիի համհարզը ուսերը թոթվելով ասել է. «Նրանց պարզապես հայերի տեղ են գրել»:

Դանիական հյուպատոսը շանացի է բացահայտել երկու գերմանացիների սպանությունը։ Նրանց տանը պաշտպանվելիս են եղել հայ զինվորներ, որոնք թուրքերի մոտենալուն պես փախել են։ Թեև երկուսն էլ անգին են եղել և ասել են, թե գերմանացի են, առանց իրողությունը պարզելու, նրանց զնդակահարել են։

Բազմաթիվ ողբերգական իրադարձություններից և ցնցող տպավորություններից կուզենայի մի դեպք առանձնացնել։ Երեք աղջիկ ունեցող մի գերմանուհի հաղորդեց ինձ, որ իր փեսային՝ ազգությամբ հայի, սպանել են, իսկ իր դստերը՝ ազգությամբ գերմանուհու, երկու երեխաների հետ քշել-տարել։ Քանի որ ես հույս ունեի, որ նրանք գուցե կգտնվեն այն ճամբարներից մեկում, ուր ամսի 17-ի առավոտից, հրացանների խզակոթների և մետրակների հարվածներով, հայերին անասունների նման ներս էին քշել և փակել, այդ կնոջ հետ գնացի ճամբարից ճամբար։ Կորածներին չգտանք։ Տուն վերադառնալիս կինը լացով ասաց ինձ. «Եթե Վիլհելմ հայրիկը տեսներ մեր թշվառ վիճակը, մեզ անշուշտ գերմանական օգնություն կուղարկեր»։ Այս խոսքն արտացոլում է Բաքվի ամենալայն, կարելի է ասել, բոլոր ոչ թուրքական և թաթարական շրջանների տրամադրությունը։

Բազմաթիվ վկաների թվից, որոնք ինձնից շատ ավելի լավ կարող են պատմել ծանր հանցագործությունների մասին, կուզենայի նշել դանիական, շվեդական և իրանական հյուպատոսներին, ոմն պ. Դասելին՝ բազմաթիվ այլ գերմանացիների կողքին, որոնց անունները չեմ հիշում, ապա մայոր Հարթմանին, մայոր Մայոնին, շտաբի գլխավոր բժիշկ Բրոքսեմանին, բավար (ական) № 15 եգերական գնդի լեյտենանտ Ութերմարկին...

Փոխգնդապետ Պարալեն

Rußland 97a, Rußisch-Asten, Kaukasus, Bd. 27, A 44385, դատեմն։

№ 8

Բարոն ֆոն դեր Գուլցի զեկույցը ֆոն Կրեսին

Կայզերական Գերմանիայի պատվիրակություն Կովկասում
Ներկայացուցիչ Կովկասում։

Բաքու, 19. 10. 1918 թ.

Զեկույց № 4

Թեև Բաքվում ընդհանուր առմամբ կարգ ու կանոնը վերականգնված է, սակայն քաղաքը բոլորովին էլ իր սովորական պատկերը չի ներկայացնում։ Ամենուրեք դեռևս նկատվում են կողոպուտի հետքեր։ Լքված են ամբողջ փողոցներ, անգամ լավագույն՝ կայարանից։ Հարավ-արևմուտքում գտնվող թաղամասում։ Տների դռներին ու պատուհաններին տախտակներ են մեխված, այնպես որ հնարավոր չէ պարզել, թե ներսում ինչ է կատարվել։ Միայն որոշ խանութներ են բաց։ Երթևեկություն գրեթե չկա։ Հայեր փողոցներում ընդհանրապես չեն երևում։

Չտուժած լավագույն հայկական տներում տեղավորվել են թուրքական տազմական իշխանությունները։ Նրանք ավարից պերճաշուք ավտոմեքենաների մի ամբողջ գումակ են կազմել, որոնց հետ համեմատած գերմանական պատվիրակության ճոճացող մեքենաները անշուք տպավորություն են գործում։

Տպավորությունն այնպիսին է, թե քաղաքից շատ բան է տարվում։ Բաքու գնալիս մենք հանդիպեցինք կապարադրոշմ վազոններով մի քանի գնացքներին։ Չնայած դրան, տեղ-տեղ հաշողվեց պարզել, որ դրանց պարունակությունը կահույք է և բամբակ...

Բարոն ֆոն դեր Գուլց, ներկայացուցիչ Բաքվում

Rußland 97a, Rußisch-Asten, Kaukasus, Bd. 27, A 46509. Բնագիր։

№ 9

Բարոն Ֆոն Կրեոի հեռագիրը ռայխսկանցլերին

№ 7505

Հեռագիր

Ռադմի դաշտից, ամսի

Ստացվել է 1918 թ. հոկտեմբերի 2-ին, ժամը 10³⁰-ին:

Ռայխսկանցլերին

Հուլիս գաղտնի, սպայից սպայի:

Հուլիս գաղտնի: Բ(անակի)

Գ(լիսավոր) Հ(րամանատարին):

Հուլիս գաղտնի:

...Քաղաք մտնելուց անմիջապես հետո թաթարներն սկսեցին կողոպուտներ և ջարդեր, որոնց հետագայում մասնակցում էին թուրքական զորամասերը: Սպանվել են նաև գերմանացիներ և գերմանացիների հովանավորության տակ գտնվող անձինք: Կողոպուտվել են գերմանացիների մի քանի տներ: Չնայած Պարակենի և շեզոք հյուպատոսների պահանջներին, Նուրին ժամանակին միջոցներ ձեռք չառավ դադարեցնելու կողոպուտներ և ջարդեր: Պարակենի մեկնելու օրը, 17-ի երեկոյան, կարգ ու կանոնը արդեն վերականգնված էր: Հալիլը Պարակենին հանեց Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնից, որովհետև սա պաշտպանելով գերմանական շահերը, բազմաթիվ վկանների ներկայությամբ նորից վճռականորեն պահանջել է ազդեցիկ միջոցներ ձեռք առնել գերմանացիներին պաշտպանելու համար: Ըստ իս, Պարակենի հեռացումից հետո մյուս գերմանացի սպաների մնալը Հալիլի շտաբում անհնար է...

Բարոն Ֆոն Կրեո

Rußland 97a, Rußisch-Asten, Kaukasus, Bd. 56, A 41274, բնագիր:

№ 10

Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչ բարոն Ֆրանկենշտայնի գեկուցագիրը Բախվում հայերի ջարդերի մասին.

№ 17 $\frac{A}{P}$

Թիֆլիս, 5. 10. 1918 թ.

Նորին գերազանցություն Կ(այգերական) և Թ(ագավորական) տան և Արտաքին գործերի մինիստր կոմս Շտեֆան Բուրխանին

...11-րդ օրը գրավումից հետո այն (Բաքուն—Ա. Մ.) բոլորովին մեծ ապավորություն էր թողնում, փոփոցները՝ դատարկ, խանութները՝ փակ, նավահանգիստն՝ ամայացած, հայերը, եթե սպանված չեն կամ չեն փախել՝ վախից դողացող, թաթարները մասամբ նոր հանդգնությամբ լի, տնտեսական բոլոր շրջանները մտահոգ դեպրեսիայի մեջ, բանվորությունը սովահար, երթևեկությունն ու արդյունաբերությունը՝ կանգնած...

Հայկական մեծ թաղամասը, որն այցելեցի, ամբողջությամբ կողոպուտված էր և լրիվ դատարկ: Բազմաթիվ ապացույցներ ստացա գազանային դաժանությունների՝ հիվանդանոցներում հայ բժիշկների, հիվանդների և երեխաների կոտորածի մասին: Դրանք կասկածից վեր են, մանավանդ, որ տեղի հայ ներկայացուցիչը ինձ անընդհատ պաշտոնապես տեղեկացնում էր թաթարական հրոսակախմբերի բազմաթիվ... գազանությունների մասին: Մեզ ոչ միայն պետք է վրդովեցնի այն, որ մեր թուրք դաշնակիցը թուլլատ-

րում է այդ տնտեսագործությունները կամ նպաստում դրանց, այլ որ մեր հանդիմանությունն ապարդյուն է: Ամենից առաջ ճակատագրական է այն հանգամանքը, որ այս բարբարոսության արձագանքը ամենաազդեցիկ զենքերից մեկն է դառնում թշնամական կառավարությունների ձեռքին, որոնք հրահրում են իրենց ժողովուրդների մոլեռանդությունը: Նուրի փաշայի՝ Բաքվում մարտին տեղի ունեցած իրադարձությունների կրկնակի վկայակոչմանը, թե հայերը բոլշևիկների օգնությամբ կոտորել են մոտավորապես 2.500 թաթար, պետք է հակադրվի այն հանգամանքը, որ այն ժամանակ զինվածների կռիվ էր տեղի ունենում զինվածների դեմ, մինչդեռ վերջին իրադարձությունների ժամանակ թաթարները թուրքական օժանդակությամբ և մասամբ թուրքական զինվորների օգնությամբ սպանել և կողոպտել են անզեն հայերի և բացի այդ թալանել են ամբողջ թաղամասեր՝ առանց հաշվի առնելու բնակիչների ազգությունը: Նուրին դիմելով ինձ, պատճառ բերեց հուսալի զորամասերի փոքրաթվությունը, ինչպես նաև այն, որ նա ստիպված էր զինել թաթարական գյուղերի հազարավոր բնակիչներին՝ լրացնելու համար իր նոսրացած շարքերը: Ժողովրդի այն կարծիքը, որ թաթարներին 48 ժամ է տրվել կողոպուտի համար, հնարավոր չէ ստուգել: Այն, որ թուրքերը հայկական տարրի թուլացումն են ցանկանում, կասկածից վեր է: Ադրբեջանական կառավարության ցանկությամբ առաջին հերթին աքսորման ենթակա և օրենքից դուրս հայտարարված 67 հայերից բացի, ամեն օր հարյուրներով ձերբակալվել են բարձր խավերի հայեր, մի բան, որը Բաքվի տնտեսական ուժի համար մեծ վտանգ է ներկայացնում, քանի որ ինժեներների, բժիշկների և այլնի ճնշող մեծամասնությունը հայեր են...

Ավստրիական և հունգարական հպատակների կորուստը Բաքվի գրավման ժամանակ

Որքան կարողացա պարզել, երկու ավստրիացիներ սպանվել են իրենց բնակարանում՝ կողոպտել թաթարների կողմից, մի երրորդը (ավստրիացի) գնդակահարվել է, ըստ երևույթին, սխալմամբ, թուրքական զինվորների կողմից քաղաքի գրավման ժամանակ:

Գնդակոծման կամ կողոպուտի հետևանքով առաջացած վնասների վերաբերյալ ստացվել են միայն շատ քիչ հայցեր: Բաքվում ավստրոհունգարական գաղութը շատ փոքր է: Նա, ինչպես Նուրի փաշայի, այնպես էլ ադրբեջանական վարչապետի ուշադրությունը համառորեն հրավիրել հմ ճշգրիտ հետաքննությունների՝ մեղավորներին պատժելու և վնասի հատուցման անհրաժեշտության վրա և ստացել հմ նրանց համաձայնությունը: Ադրբեջանական կառավարությունը, ինչպես ինձ ասաց Խան-Խոյսկին, մտադիր է վնասները հատուցել... [սեփական] միջոցներով:

Կ(այգերական) և Թ(ագավորական) ներկայացուցիչ
Բարոն Ֆրանկենշտայն

Rußland 97a, Rußisch-Asien, Kaukasus, Bd. 27, A 46507, բնագիր:

№ 11

Բարոն Ֆոն դե Գուլցի գեկուցագիրը Ֆոն Կրեսին

Բաքու, 4. 10. 1918 թ.

Գերմանական կայզերական պատվիրակություն Կովկասում
Բաքվի ներկայացուցչություն
Բաքու, թուրքերի վերաբերյալ

Ձեկուցագիր № 13

Թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից Բաքվի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերն իրազեկ ականատեսների կարծիքով պարզապես կասկածից վեր է, որ թուրքական հրամանատարները հայերին բնաջնջելու և նվաճված քաղաքը կողոպտելու համար թաթարներին 3 օրով լիակատար ազատություն էր տրվել: Որքան էլ այդ անըմբռնելի լինի մեզ համար, սխալ կլիներ այս փաստը գնահատել միայն եվրոպական շահանիշներով:

...Գրավման ժամանակ յուրաքանչյուր թուրք տպա և տղամարդ կարծում էր, որ իրավունք ունի վերցնելու, ինչ որ ուզենա: Բնակիչներից, անկախ նրանց ազգությունից, պարզապես խլում էին կանխիկ դրամ, ժամացույցներ, մատանիներ, արժեքավոր իրեր և նպարեղեն, Շատ մարդիկ այդպիսով զրկվել են իրենց ողջ ունեցվածքից: Դրանից հատկապես տուժել են հայերը: Նրանք ոչ միայն զրկված են անձնական իրավունքից, այլև նրանց մասնավոր սեփականությունն առանց վերապահումների պատկանում է թուրքերին:

Այդ կողոպուտներն այսօր էլ դեռ մեթոդիկ ձևով շարունակվում են: Սպաները մի քանի զինվորների հետ տնից տուն են գնում և առանց ավելորդ ձեռնարկությունների, իրենց հետ բերված բեռնատար մեքենաներին են բարձում այն, ինչ իրենց դուր է գալիս: Թուրքերը պարզապես խենթանում են կահույքի համար: Բաքվում ապրած բազմաթիվ հարուստ մարդկանց լավ կահավորված տներից նրանք հավաքել են կահավորանքի առարկաների հսկայական պաշարներ և հիմա էլ դեռ տեսնում են, թե ինչպես են նույնը շարունակում: Ավարը կապարադրոշմ վազոններով տանում են Ելիզավետպոլ և այնտեղ վաճառում բարձր գներով կամ էլ այնտեղից ուղարկում դեպի Արևմուտք: Ասում են, թե սկզբում թուրքերը դատարկել էին Բաթումը, Կարսն ու Արդահանը և ավարն ուղարկել Անատոլիա: Հետո դեպի Արևելք հետագա առաջխաղացման ժամանակ այդ թալանված շրջանները վերականգնվորվել են Ելիզավետպոլի պաշարներից, բնակիչների հաշվին և թանկ գներով....

Ոչ թուրքերին, ոչ էլ ադրբեջանցիներին ընդունակ չեմ համարում Բաքվի նավթարդյունաբերությունը նորից գործի գցելու:

Բարոն Ֆոն դեր Գուլց

Rußland 97a, Rußisch-Kaukasus, Bd. 27, A 745, բնագիր: